

КУЛЬТУРА

В'ячеслав СТЬОПІН

Copyright © 1999; 2010; 2015

УДК 101.1

Культура (від лат. *cultura* – обробіток, виховання, освіта, розвиток, шанування) – система історично розвиткових надбіологічних програм людської життєдіяльності (діяльності, поведінки і спілкування), що забезпечують відтворення і зміну соціального життя в усіх її основних проявах.

Програми діяльності, поведінки і спілкування унааявлені різноманіттям знань, норм, навичків, ідеалів, візирців діяльності та поведінки, ідей, гіпотез, вірувань, цілей, ціннісних орієнтацій і т. ін. В сукупності і динаміці вони утворюють історично накопичуваний *соціальний досвід*. Культура береже, транслює цей досвід, тобто передає його від покоління до покоління. Вона також генерує нові програми діяльності, поведінки і спілкування, які, реалізуючись у відповідних видах і формах людської активності, породжують реальні зміни у житті суспільства.

Поняття “культура” розвивалося історично. Спочатку цей термін позначав обробіток людиною землі. Потім відбулося розширення його значення. Ним стали позначати також процеси і результати обробітку матеріалів природи в різних ремеслах, а потім і процеси виховання і навчання людини. У цьому розширеному значенні термін “культура” вперше застосований у роботі давньоримського оратора і філософа Марка Тулія Цицерона “Тускуланські рукописи” (45 р. до н. е.). Поняття буденної мови, що позначає обробку ґрунту, Цицерон використовував у переносному розумінні як обробіток людського розуму в процесі навчання і виховання. Вважаючи, що глибокий розум виникає завдяки філософським розмірковуванням, він характеризував *філософію як культуру розуму*.

Подальший розвиток поняття “культура” був пов’язаний з його розповсюдженням на все створене людиною, позначення цим терміном штучного, виробленого людиною на противагу саморідному, природному. В цьому значенні

термін був використаний у працях німецького філософа-просвітителя і юриста С. Пуфендорфа. У роботі “Про право природне” (1684) він визначив культуру як опозицію “природному стану”, як усе те, що вироблене людиною з відрахунком самотутнього.

Починаючи з другої половини XXVIII століття термін “культура” став широко використовуватися у європейській філософії та історичній науці. У цей час культура стала розглядатися як найважливіший аспект життя суспільства, пов’язаний із способом здійснення людської діяльності, що відрізняє людське буття від тваринного існування. Виникло декілька ліній у розробці проблематики культури. В першій з них культура поставала як процес розвитку людського розуму і розумних форм життя, котрі протистоять дикості і варварству первісного буття людства (французькі просвітители); як історичний розвиток людської духовності – еволюція моральної, естетичної, релігійної, філософської, наукової, правової і політичної свідомості, які забезпечують прогрес людства (німецький класичний ідеалізм – І. Кант, І.Г. Фіхте, І. Шеллінг, Г.В.Ф. Гегель, німецький романтизм – Ф. Шиллер, Ф. Шлегель, німецьке просвітництво – Г. Лессінг, І.Г. Гердер). Друга лінія акцентувала увагу не на поступальному історичному розвитку культури, а на її особливостях у різних типах суспільства, розглядаючи різні культури як автономні системи цінностей та ідей, що визначають тип соціальної організації (неокантіанство – Г. Ріккерт, Е. Кассіер, М. Вебер). Надалі цю лінію продовжили Н.Я. Данилевський, П. Сорокін, А. Тойнбі, О. Шпенглер. Водночас було розширено розуміння культури шляхом долучення до неї всього багатства матеріальної культури, етнічних звичаїв, різноманітності мов і символічних систем.

У кінці XIX і першій половині XX століття при вивченні проблематики культури стали

активно використовуватися досягнення антропології, етнології, теорії систем, семіотики і теорії інформації (культурна антропологія – Е.Б. Тайлор, Ф. Боас, А. Кребер, Р. Редфілд; соціальна антропологія і структурний функціоналізм – Б. Малиновський, А. Радкліфф-Браун, Р. Мертон, Т. Парсонс; структурна антропологія і структуралізм – К. Леві-Стросс, М. Фуко, Р. Барт, неофройдизм, постмодернізм та ін.).

В історичному розвитку поняття “культура” була своя внутрішня логіка. Рух-поступ думки йшов від ототожнення культури зі всім, що створене людиною, до аналізу людської активності (діяльності, поведінки і спілкування), завдяки якій створюється надприродна сфера людського буття, себто штучне на протигагу саморідному, природному.

На кожному з цих етапів вводилися різні визначення культури (таких визначень американські культурологи А. Кребер і К. Клакхон налічили близько трьохсот). Багато з них не були визначеннями у строго логічному значенні, а швидше були метафоричними висловками, що фіксують окремі характеристики культури. Водночас безліч формулювань і визначень не вказувало на їх рівноцінність. Сутнісно вже аналіз відношень між культурою і діяльністю охоплював як перше наближення всі визначення, пов’язані із протиставленням “культура – натура”, але значно конкретизував їх. Наступна конкретизація виникла з уявлення про культуру як про спосіб регулювання і реалізації людської діяльності, а отже із розуміння її як особливого аспекту соціального життя, який полягає в породженні і трансляції (передачі від покоління до покоління) надбіологічних програм діяльності, поведінки і спілкування людей.

У рамках цього підходу склалися передумови для розв’язання однієї з кардинальних проблем філософії і теорії культури: розрізнення змісту та обсягу понять “культура” і “суспільство”. З одного боку, культура не тождна суспільству, а є лише особливим аспектом соціального життя (інакше не потрібно б було двох термінів для позначення однієї і тієї ж реальності), з іншою – культура пронизує всі без винятку стани соціального повсякдення, і немає жодного соціального феномену, який був би ізольований від впливу культури, не ніс би на собі відбитку її дії.

Уявна суперечність між цими твердженнями знімається, якщо культуру розглянути як сис-

тему інформаційних кодів, що закріплюють історично накопичуваний соціальний досвід, який постає стосовно різних видів діяльності, поведінки і спілкування (а значить, і щодо всіх породжуваних ними структур і станів соціального життя) як їх надбіологічних програм.

З погляду теорії систем складні історично розвиткові органічні цілісності повинні усередині себе містити особливі інформаційні структури, що забезпечують управління системою, її саморегуляцію. Ці структури виявлені кодами, відповідно до яких відтворюється організація системи як цілого та особливості її основних реакцій на зовнішнє середовище. В біологічних організмах цю роль виконують генетичні коди (ДНК, РНК). В суспільстві як цілісному соціальному організмі аналогом генетичних кодів є культура.

Подібно до того як керований генетичним кодом обмін речовин відтворює клітини й органи складних організмів, різні види діяльності, поведінки і спілкування людей, регульовані кодами культури, забезпечують відтворення і розвиток елементів, підсистем суспільства та їх зв’язків, що характерних для кожного історично конкретного виду соціальної організації (властивої йому, штучно створеного предметного середовища – “другої природи”, соціальних спільнот та інститутів, типів особистостей, властивих даному суспільству, і т. ін.).

Отже, разом із біологічним, генетичним кодом, який закріплює і передає від покоління до покоління біологічні програми, у людини існує ще одна кодуєча система – *соціокод*, посередництвом якого передається від людини до людини, від покоління до покоління розвитковий масив соціального досвіду. Умовою зберігання і трансляції цього досвіду є його фіксація в особливій знаковій формі, функціонування складових його елементів як семіотичних систем. Культура постає як складно організований і невинно розвивальний набір таких систем <...>.

Зберігання і трансляція в культурі різноманіття надбіологічних програм людської життєдіяльності припускає різноманіття знакових структур, що закріплюють і передають постійно поновлювальний соціальний досвід. Одним з найстародавніших способів кодування цього досвіду є функціонування суб’єктів поведінки, спілкування і діяльності як семіотичних систем, коли їхні дії і вчинки стають зразками для інших. Майстер – це вчитель, який демонструє учню ті чи інші прийоми роботи; індивіди і

соціальні групи є об'єктами наслідування для інших людей і груп; доросла людина – той взірць, вчинки якої копіює дитина, – всі вони набувають функції знакових систем, що й транслиують програми поведінки, спілкування і діяльності.

Знаковою системою, що програмує дії і вчинки людей, може бути символіка людського тіла: пози, жести, міміка і т. ін. Причому смисли і значення, які вони виражають, здебільшого відмінні у різних культурах. Наприклад, рукостискання у багатьох народів символізує дружню прихильність, але в традиційній Японії вважалося, що доторкання до співбесідника означає агресію і неповагу. В сучасній Японії рукостискання використовується рідко, переважно у спілкуванні з іноземцями.

Найважливішим видом соціокоду, котрий регулює людську життєдіяльність, є природна **мова**. Він не тільки дозволяє описувати людський досвід, а й породжує новий досвід у процесі *комунікації*. Структура мови задає певний образ світу, спосіб фрагментації і синтезу його об'єктів. Водночас мова виражає ціннісно-емоційне ставлення людини до світу, програмує переживання людьми тих чи інших описуваних подій і реакцію на них. Поряд із природними мовами як засобом генерації і передачі соціального досвіду величезну роль у повсякденному житті відіграють мови мистецтва (живопису, музики, танцю, архітектури, кіно і т. ін.), мова науки, а також різні конвенціональні набори сигналів і символів, що регулюють учинки і дії людей. Усі вони можуть бути розглянуті як особливі семіотичні системи, що забезпечують відтворення і розвиток суспільства.

Предмети створеної людиною другої природи також можуть функціонувати як *знаки*, що закріплюють накопичений соціальний досвід, виявляючи певний спосіб поведінки і діяльності у предметному світі. У цьому розумінні іноді говорять про знаряддя праці, про техніку, предмети побуту як про матеріальну культуру, протиставляючи їм феномени духовної культури, маючи на увазі твори мистецтва, філософські, етичні, політичні вчення, наукові знання, релігійні ідеї та ін. <...>. Однак таке протиставлення відносне, тому що будь-які феномени культури є семіотичними утвореннями. Предмети матеріальної культури відіграють у людському житті подвійну роль: з одного боку, вони слугують практичним цілям, а з іншою – є засобами зберігання і передачі смислів і зна-

чень, котрі регулюють діяльність, поведінку і спілкування. Тільки у другій своїй функції вони постають як феномени культури (Ю. Лотман).

Розвиток культури постає і як вироблення нових смислів і значень, що регулюють діяльність, поведінку та спілкування людей, і як формування нових кодових систем, які закріплюють і транслиують ці смисли і значення. Накопичення нового досвіду і збільшення його масиву рано чи пізно ставлять проблему інформаційної місткості суб'єкта (М.К. Петров), що вимагає нових способів його фрагментації та об'єднання, що підлягає засвоєнню індивідом. Зі свого боку, ця потреба стимулює розробку і вживання нових типів кодування, що забезпечують диференціацію та інтеграцію програм діяльності, поведінки і спілкування, їх передачу від покоління до покоління (М.К. Петров).

Канадський дослідник М. Маклюєн, підкреслюючи зв'язок між розвитком систем кодування соціального досвіду і ступенями цивілізаційного прогресу, виділяв як особливі етапи дописменні суспільства, виникнення писемності, книгодрукування, появу радіо і телебачення. Продовжуючи цей шерег, слід виокремити як окремий етап комп'ютерну стадію розвитку цивілізації.

Поява нових способів кодування закріплює зміни характеру комунікацій і способів задіяння індивіда у соціальні зв'язки, а відтак бере участь у визначенні тих меж, у яких варіюються ті чи інші форми соціальної поведінки і діяльності. Скажімо, без появи писемності було б неможливе судочинство, що спирається на кодекси законів; виникнення "комп'ютерної мови" спричинило різке збільшення доступного особі обсягу "соціальної пам'яті", а комп'ютерна мережа *Internet* породила нові, раніше невідомі форми комунікації.

Розвиток суспільства завжди пов'язаний із формуванням нових видів діяльності, поведінки і спілкування, що, своєю чергою, передбачає появу відповідних нових програм, презентованих кодами культури. У процесі цього розвитку відбувається диференціація раніше синкретичних програм, виникає складна координація і субординація нових і традиційних. Виділення самостійних сфер духовної діяльності привело до генерації нових смислів і значень, які стали виступати опосередковувальними і породжувальними структурами щодо програм конкретних видів практики (цінностей, що санкціонують той чи інший вид діяльності; цілям як попереднім ідеальним образам

продуктів діяльності; знанням, навичкам і вмінням, якими повинен оволодіти суб'єкт, щоб, впливаючи на перетворюваний об'єкт, він міг одержати продукт, відповідний поставленій меті). Історично виникають різні, відносно самостійні сфери духовної культури – релігія, мистецтво, мораль, наука, політична і правова свідомість і т. ін., які взаємодіють між собою і справляють регулювальну дію на повсякденне життя людей.

Таким чином, у ході історичного розвитку суспільства поступово формується складна ієрархія програм діяльності, поведінки і спілкування, унааявлених різними соціокодами, які безпосередньо чи опосередковано скеровують учинки і дії людей.

У складному історично-розвитковому різноманітті надбіологічних програм доречно розмежувати три рівні. Перший – це реліктові програми, осколки минулих культур, котрі живуть і в сучасному світі, справляючи на людину певну дію. Люди часто несвідомо діють відповідно до програм поведінки, які склалися ще у первісну епоху і які втратили свою цінність як регулятиви, що забезпечує успіх практичних дій. Сюди відноситься багато марновірств, наприклад, прикмети у поморів про те, що статеві зв'язки перед виходом порибалити можуть зробити її невдалою (пережиток табу первісної епохи, що реально регулював статеві відносини общини у період групової сім'ї, усуваючи у такий спосіб зіткнення на ґрунті ревностів в общині, які порушували спільні виробничі дії).

Другий рівень – це нашарування програм поведінки, діяльності, спілкування, які забезпечують сьогодишнє відтворення того чи іншого типу суспільства. І нарешті, третій рівень культурних феноменів утворюють програми соціального життя, адресовані в майбутнє. Їх культура генерує завдяки внутрішньому оперуванню знаковими системами. Зразками програм майбутньої діяльності як передумовою зміни існуючих форм соціального життя можуть слугувати продуктивні в науці теоретичні знання, що викликає перевертати в техніці і технології подальших епох; ідеали майбутнього соціального устрою, які ще не стали панівною ідеологією; нові етичні принципи, що виникають у рамках філософсько-етичних учень і часто випереджають свій час та ін. Чим динамічніше суспільство, тим більшу цінність знаходить цей рівень культурної творчості, адресований до майбутнього. В сучасних суспільствах його

динаміка багато в чому забезпечується діяльністю особливого соціального прошарку людей – *творчої інтелігенції*, котра за своїм соціальним призначенням покликана постійно генерувати *культурні інновації*.

У процесі історичного розвитку суспільства і культури окремі елементи і “проекти” майбутніх програм діяльності спроможні конкретизуватися, видозмінюватися і переходити з третього в другий рівень культурних утворень, стаючи реальними безпосередніми регулятивами нових видів діяльності, поведінки і спілкування, породжуючи відповідні зміни у житті суспільства. Водночас програми другого рівня можуть втрачати свою соціальну цінність і перетворюватися на реліктові утворення, або взагалі випадати з потоку культурної трансляції.

Розмаїття культурних феноменів усіх рівнів, не дивлячись на їх динамічність і відносну самостійність, організовано в цілісну систему. Їх системотвірним чинником є межові засновки кожної історично певної культури. Вони оприявлені **світоглядними універсалиями** (*категоріями культури*), які у своїй взаємодії створюють цілісний узагальнений образ людського світу.

Світоглядні універсалиї – це категорії, які акумулюють історично накопичений соціальний досвід й у системі яких людина певної культури оцінює, осмислює і переживає світ, зводить у цілісність усі явища дійсності, що потрапляють у сферу її досвіду. Категорійні структури, забезпечуючи рубрифікацію і систематизацію людського досвіду, давно вивчає філософія. Але вона досліджує їх у специфічному вигляді – як межові загальні поняття. У реальному житті культури вони постають не тільки як форми раціонального мислення, а й як схематизми, визначаючи людське сприйняття світу, його розуміння і переживання.

Їх не слід ототожнювати із *філософськими категоріями*, які виникають як результат рефлексії над універсалиями культури. Але світоглядні універсалиї можуть функціонувати і розвиватися й поза цариною філософської рефлексії. Вони були властиві також тим культурам, у яких не склалися більш-менш розвинені форми філософського знання (Давній Єгипет, Вавилон і т. ін.).

Слушно виділити два великих і пов'язаних між собою блоки універсалий культури. До першого відносяться категорії, які фіксують найзагальніші, атрибутивні характеристики об'єктів, що включаються у людську діяль-

ність. Вони становлять базові структури людської свідомості й характеризуються універсальністю, оскільки будь-які об'єкти (природні та соціальні), у тому числі й знакові об'єкти мислення, можуть стати предметами діяльності. Їх атрибутивні характеристики фіксуються в категоріях: “простір”, “час”, “рух”, “річ”, “відношення”, “кількість”, “якість”, “міра”, “зміст”, “причинність”, “випадковість”, “необхідність” і т.д.

Але, окрім них, в історичному розвитку культури формуються і функціонують особливі типи категорій, з допомогою яких зафіксовані визначення людини як суб'єкта діяльності, структури спілкування, її ставлення до інших людей і суспільства в цілому, до цілей і цінностей соціального життя. Вони утворюють другий блок універсалій культури, до якого відносяться категорії: “людина”, “суспільство”, “свідомість”, “добре”, “зло”, “краса”, “віра”, “надія”, “обов'язок”, “совість”, “справедливість”, “свобода” і т.п.

Названі категорії фіксують у найзагальнішій формі історично накопичуваний досвід задіяння індивіда до системи соціальних взаємостосунків і комунікацій. Між указаними блоками універсалій культури завжди наявна взаємна кореляція, що відображає зв'язки між суб'єкт-об'єктними і суб'єкт-суб'єктними відносинами людської життєдіяльності. Тому універсалії культури виникають, розвиваються і функціонують як цілісна система, де кожний елемент прямо чи побічно пов'язаний з іншими. У системі цих універсалій подані найбільш загальні уявлення про основні компоненти і сторони людської життєдіяльності: про місце людини у світі, про соціальні стосунки, духовне життя і цінності людського світу, про природу та організацію її об'єктів і т.п. Ці уявлення являють собою своєрідні глибинні програми соціального життя, які зумовлюють зчеплення, відтворення і варіації всього різноманіття більш конкретних програм поведінки, спілкування і діяльності, характерних для певного типу соціальної організації.

У світоглядних універсалиях культури варто виділити своєрідний інваріант, деякий абстрактний загальний зміст, властивий різним типам культур і такий, що створює глибинні структури людської свідомості. Але цей пласт змісту не існує в чистому вигляді сам по собі. Він завжди поєднаний із специфічними смислами, властивими культурі історично певного типу суспільства, які виявляють особливості спосо-

бів спілкування і діяльності людей, зберігання і передачі соціального досвіду, особливості прийнятої в ньому шкали цінностей.

Саме ці смисли характеризують національні та етнічні особливості кожної культури, власноруч її розуміння простору і часу, добра і зла, життя і смерті та притаманне їй відношення до природи, праці, особистості та ін. Вони врешті-решт визначають специфіку різних культур. Водночас історично особливе в універсалиях культури завжди конкретизується у величезному різноманітті групового та індивідуального світосприйняття і світопереживання.

У ході історичного розвитку суспільства змінюється не тільки смисл універсалій культури, але і сам їх набір, організований у цілісну систему. Виникнення нових видів діяльності, поведінки і спілкування може приводити до розщеплювання первинних універсалій і формування нових категорій, які укорінюються в культурі (наприклад, розщеплювання характерної для архаїчних суспільств категорії “любов-дружба” на дві самостійні категорії, поява поряд із категорією “правда”, категорії “істина”). Конкретні види культури відрізняються своїми засновками і не завжди можна знайти ізоморфізм між системами універсалій різних культур.

Загалом універсалії культури одночасно виконують щонайменше *три взаємопов'язані функції* в людській життєдіяльності. *По-перше*, вони забезпечують своєрідну квантифікацію і сортування багатоманітного, історично мінливого соціального досвіду, котрий оцінюється і рубрикується відповідно до смислового наповнення цих універсалій і стягується у своєрідні кластери; завдяки такій “категорійній упаковці” він задіюється до процесу трансляції і передається від людини до людини, від одного покоління до іншого. *По-друге*, універсалії культури постають базисною структурою людської свідомості в кожному конкретному історичному епоху. *По-третє*, взаємозв'язок універсалій утворює узагальнену картину людського світу, тобто те, що прийнято називати *світоглядом епохи*. Ця картина, виражаючи загальні уявлення про людину і світ, вводить певну шкалу цінностей, прийняту в даному типі культури, і тому визначає не тільки осмислення, а й емоційне переживання світу людиною.

Смисл універсалій культури у процесі соціалізації привласнюється індивідом, визначаючи контури особистого розуміння світу, його вчинків і дій. На рівні групової та індивідуальної

свідомості смисли зазначених універсалій конкретизуються з урахуванням спільних та персональних цінностей. Причому навіть у стійких станах соціального життя універсалії культури спроможності допускати доволі широкий спектр конкретизації, доповнюватися цінностями протилежних за інтересами соціальних груп і не втрачати при цьому своїх основних смислів.

Зі свого боку, стереотипи групової свідомості специфічно заломлюються у свідомості кожного усуспільненого індивіда. Люди завжди вкладають в універсалії культури свій особистісний смисл відповідно до накопиченого життєвого досвіду. В підсумку у їхній свідомості картина людського світу знаходить персоніфіковане забарвлення і постає як індивідуальний світогляд. Існує безліч модифікацій, які властиві кожній домінуючій в культурі системі світоглядних установок. Базисні переконання та уявлення можуть поєднуватися, і часто суперечливим чином, із суто особистісними орієнтаціями і вартостями, а весь комплекс індивідуальних переконань здатний змінюватися упродовж життя індивіда.

На фундаментальний статус універсалій культури в людському бутті вказувало багато філософських учень минулого. Світ ідей *Платона*, кантівська концепція апіорних форм свідомості, вчення *Гегеля* про категорії як ступені розвитку абсолютної ідеї – все це можна інтерпретувати як своєрідні віхи осмислення властивостей і зв'язків універсалій культури. Властивий європейській культурній традиції акцент на раціональних способах осягнення світу був виражений тут у формі своєрідної редукції світоглядних універсалій до їх логіко-понятійного аспекту. В подальшому розвитку західної філософії ця однобічність долалася шляхом задіяння до філософського аналізу розуміння і переживання світу як фундаментальних характеристик категорійних структур свідомості (*Ф. Ніцше, С. К'єркегор, М. Гаїдергер*).

Для людини, сформованої відповідною культурою, смисли її світоглядних універсалій найчастіше сприймаються як щось саме собою зрозуміле, як презумпції, стосовно яких вона облаштовує свою життєдіяльність. Названі смисли, утворюючи у своїх зв'язках *категорійну модель світу*, виявляються в усіх сферах культури того чи іншого історичного типу – в буденній мові, феноменах етичної свідомості, у філософії, релігії, художньому освоєнні сві-

ту, функціонуванні техніки, у правовій свідомості і політичній культурі та ін. Ця особливість унаслідок унаслідок, хоча і в неадекватній формі, у низці систем об'єктивного ідеалізму. Скажімо, у системі *Гегеля* категорії спочатку виступають ступенями розвитку абсолютного духу, потім розглядаються як ті, що визначають логіку розвитку всіх сфер духовного життя суспільства – релігії, філософії, мистецтва, науки, моралі, правової свідомості і т. ін.

Пізніше на системотвірну функцію універсалій культури натрапляли дослідники при виявленні органічної цілісності культури. Зокрема, *Шпенглер* на численних взірцях різних культур аргументував зв'язок, який він іменував фізіогномікою і стилем культури, підкреслюючи, що цей стиль присутній у будь-якому феномені культури: архітектурі, орнаменті, письмі, характері політичної і господарської діяльності, в релігійних культях і науці, в музиці і неписаних правилах спілкування та ін. Схожу концепцію органічної цілісності культур розробляли *Малиновський* і *Радкліфф-Браун*.

Філософи, культурологи, історики при аналізі в синхронному зрізі різних етапів розвитку науки, мистецтва, політичної та етичної свідомості тощо наголошували на резонансі різних сфер культури у період формування нових ідей, котрі мають світоглядний сенс (*О. Шпенглер, Е. Кассігер, А. Тойнбі, А.Ф. Лосєв, М.М. Бахтін*). Цей резонанс простежується як у традиційних культурах, так і в сучасній, де різні сфери культури наділені відносною самостійністю. Можна, до прикладу, встановити своєрідний резонанс між ідеями теорії відносності в науці та ідеями лінгвістичного авангарду 70–80-х років XIX ст. (*Й. Вінгелер* та ін.), формуванням нової художньої концепції світу в імпресіонізмі і постімпресіонізмі, способами опису та осмислення людських ситуацій (наприклад, підкреслені *М. Бахтіном* особливості “поліфонічного роману” *Ф.М. Достоевського*, коли свідомість автора, його духовний світ і світоглядна концепція не перебувають над духовними світами його героїв, немов би зі сторони, з абсолютної системи координат описуючи їх, а співіснують із цими світами і вступають з ними в рівноправний діалог).

Перетворення суспільства і типу цивілізаційного розвитку завжди передбачає зміну глибинних життєвих смислів і цінностей, закріплених в універсаліях культури. Перебудова суспільства завжди пов'язана з революцією в

думках, з критикою раніше пануючих світоглядних орієнтацій і виробленням нових вартостей. Ніякі масштабні соціальні зміни неможливі без змін в культурі. Як соціальний індивід людина є творінням культури. Вона стає особистістю тільки завдяки привласненню трансльованого в ній соціального досвіду. Таке привласнення здійснюється у процесі соціалізації, під час *навчання і виховання*, де відбувається складне стикування біологічних програм, що характеризують індивідуальну спадковість, і надбіологічних програм спілкування, поведінки і діяльності, котрі становлять своєрідну “соціальну спадковість”.

Дія біологічних програм (інстинктів живлення, самозбереження, статевого інстинкту та ін.) у людини, яка пройшла процес соціалізації і систему виховання, здійснюється у формах, приписуваних певною культурою. Численні можливі прояви біологічних програм забороняються культурою. Ці заборони мають різний ступінь жорсткості, можуть супроводжуватися різними репресивними санкціями. Культура немов “табує” багато бажань і мотиви, пов’язані з вільним виявом тваринних інстинктів, виховуючи і формуючи людину з раннього дитинства. Складнощі поєднання біологічних і соціальних програм людської життєдіяльності породжують численні проблеми соціалізації і виховання. В концепції *З. Фрейда*, і в цілому в психоаналізі, була виділена особлива ділянка таких проблем, пов’язана з можливістю появи під впливом заборон культури психічних травм, підсвідомих комплексів і т. ін., що оприявнюється потім у вчинках і діях людей.

У процесі освоєння культури індивідом і формування його особистості смисли і значення, презентовані соціокодами, лише вибірково усвідомлюються людиною, а частково вона сприймає накопичений соціальний досвід несвідомо, орієнтуючись на взірці вчинків і дій інших людей, на задані їй вихованням соціальні ролі. Відтак культура не зводиться тільки до станів суспільної та індивідуальної свідомості, пов’язаних з актами самосвідомості, але долучає до свого складу також соціально несвідоме, яке належить не до біологічного, а до соціального спадку.

Існує доволі багато конкретних регуляторів поведінки і спілкування, котрі хоча й неусвідомлюються людьми, все ж постають як феномени культури. Наприклад, у людському спілкуванні реалізується особливий культур-

ний код – просторова дистанція між особами, які спілкуються. У різних культурах вона різна. В колумбійців і мексиканців найкомфортніша дистанція між двома співрозмовниками близько півметра, у європейців і північноамериканців вона удвічі більше. Іноді при спілкуванні представників європейських і південноамериканських культур виникають непорозуміння: один відсовується, щоб знайти комфортну дистанцію спілкування, інший сприймає це як прояв зарозумілості.

Неусвідомленими можуть бути не тільки окремі конкретні програми поведінки і спілкування, але і базисні смисли і цінності, виражені системою світоглядних універсалій. Різне розуміння добра і зла, справедливості і свободи тощо може приводити до різних і навіть полярних неусвідомлених реакцій на одні і ті ж події у представників різних культур.

К. Юнг характеризував несвідомі компоненти фундаментальних цінностей культури як архетипи (несвідомі колективні переживання), які можуть тривалий час існувати як надособистісні психічні утворення, що скеровують індивідуальну психіку. Програмування культурою останньої має різний ступінь примусовості у різних типах культури. В архаїчних і традиційних суспільствах більшість програм діяльності, поведінки і спілкування постають як *ритуал* і жорстка *норма*, що має примусовий характер припису. В суспільствах, які належать до техногенної цивілізації, культура охоплює значно більше число регулятивів <...>, котрі допускають варіативність дій і вчинків індивідів, їх свободу в ухваленні рішень, окреслюючи лише загальні рамки, у яких здійснюються варіації діяльності. Виняток становить культура тоталітарних режимів, які заохочують деякі техніко-технологічні інновації і наукові розробки (що їх відрізняє від традиційних суспільств), але в поєднанні з жорстким контролем з боку держави соціальної поведінки індивідів. У цьому аспекті культура тоталітарних суспільств часто відтворює традиціоналістські і навіть архаїчні ритуали, націлені на придушення індивідуальних свобод.

Тип культури, її базисні цінності визначають, які форми солідарності індивідів та їх колективних зв’язків існують і відтворюються в суспільному житті. Базисні вартості, унявлені універсаліями культури, і ґрунтоване на них різноманіття зразків поведінки, соціальних ролей, знань, норм і т. ін., при їх привласненні

особистістю визначають її самоідентифікацію, самооцінку як таку, котра належить до деякої соціальної спільності. В епохи, коли колишня система базисних цінностей змінюється, виникає проблема ідентифікації (ставляться запитання: “Хто ми?”, “Що нас об’єднує?” і т. ін.).

Привласнення смислів і значень кодів культури завжди пов’язано з активністю індивідів. У процесі навчання вони постійно співвідносять трансльовані в культурі програми діяльності, поведінки і спілкування з накопиченим індивідуальним досвідом і часто варіюють ці програми, вносять у них зміни. Долучаючись до різних видів діяльності і вирішуючи соціальні завдання, людина здатна винаходити нові взірці, норми, ідеї, вірування і т. ін., які можуть відповідати соціальним потребам. У цьому разі вони спроможні увійти до культури і почати програмувати діяльність інших людей. У такий спосіб індивідуальний досвід перетворюється на соціальний, і в культурі з’являються нові стани і феномени, що закріплюють цей досвід. Будь-які зміни в культурі виникають тільки завдяки творчій активності особистості. Людина, будучи творінням культури, водночас є і її творцем.

Культура не є застиглим утворенням. Вона мінлива за своєю природою. Але в різних культурах можливості інновацій і творчості різні. В традиційних суспільствах вони значно менші, ніж у техногенній цивілізації, де у системі світоглядних універсальїї категорії новизни і прогресу мають пріоритетну вагомість. Творчість, будучи пов’язаною з породженням інновацій, які порушують традицію, обмежується в усіх традиційних культурах, але заохочується в сучасній. Для буття культури і суспільства принципово однаково важливо обидва протилежні процеси – *традиція* та інновація, відтворення і *творчість*, як важливі спадковість і мінливість для існування біологічних організмів. Культура – це не лише творчість, котра змінює життя, але і відтворення соціального повсякдення на деяких стійких підставах.

В історичному розвитку людства виникали різні види суспільств (цивілізацій), яким були властиві самобутні культури. В епоху, коли існували тільки традиційні цивілізації, їх взаємодія була пов’язана із сповільненим культурним обміном (дифузія культур), коли запозичення окремих досягнень (знань, зразків) не зачіпало ядра кожної культури, поданого системою смислів її світоглядних універсальїї. З виникненням техногенного типу цивілізацій-

ного розвитку і його культурного генотипу – новоевропейської культурної традиції – взаємодія культур стала інтенсивніше. Процеси модернізації, що уможливили запозичення нових технологій, науки і системи освіти породжували трансформації фундаментальних цінностей традиційних культур. На цьому шляху були не тільки втрати, але і досягнення. “Золоте століття” російської культури XIX ст. було б неможливим без модернізаційних реформ Петра I: “на реформи Петра I Росія відповіла генієм Пушкіна” (О.І. Герцен). Взаємодія культур, що істотно посилювалася, породжувала досягнення, які становлять осереддя світової культури.

Про світову культуру доречно говорити у двох смислових аспектах: як про історію культури людства, у якій існувала безліч самобутніх культурних традицій, лише частина яких збереглася у наш час, і як про досягнення, котрі визнаються різними народами і збагачують їхню культуру (скажімо, мовиться про світове визнання творчості Ф.М. Достоевського, Л.М. Толстого, А.П. Чехова, російського мистецтва і філософії “срібного століття”, російської науки кінця XIX і XX ст., звісно разом із досягненнями культури європейських країн, Америки, країн Сходу тощо). У XIX й особливо у XX ст. культура західної техногенної цивілізації спричинила активний однобічний вплив на традиційні культури. У самосвідомості цієї цивілізації він знаходить обґрунтовування в ідеї *прогресу*, в уявленні про свої цінності як про більш високу стадію розвитку. Зворотна дія на неї традиційних культур була незначною. Прискорені темпи розвитку західної техногенної цивілізації, особливо після її входження до стадії індустріалізму, були пов’язані із змінами образу її культури. Елітарні сфери культури, висока культура, раніше підтримувана аристократичним прошарком, стала об’єктом ринкових відносин і водночас своєрідним полігоном підтримуваних інновацій, де постійно відбувається прискорений пошук нових засобів виразу, форм і стилів (що, втім, не привело до зникнення високих взірців професійної творчості і великих творів культури, які дали людству всі попередні віки, у тому числі й XIX, і XX ст.).

Радикальним змінам піддалася культура народних мас, яку аристократія зазвичай розцінювала як низьку порівняно з елітарною (але яка постійно підживляла високе мистецтво). В епоху індустріалізму зародилася, а в XX

ст. бурхливо розвинулася, масова культура, пов'язана із перетвореннями повсякденного життя, викликаними *урбанізацією*, руйнуванням станових відносин і громадських зв'язків, становленням громадянського суспільства, розповсюдженням освіти. Масове виробництво товарів, стандартизація виробництва і споживання, виникнення індустрії дитячого виховання, медичного обслуговування, дозволя перетворила масову культуру на реальний регулятор повсякденного життя широких мас, багато в чому уніфікуючи це життя.

Критика західної техногенної цивілізації і здійснених у ході її розвитку змін в культурі породила тезу про опозицію культури і *цивілізації*, у яку вкладалися різні значення. Одним з перших цю тезу висунув німецький соціолог *Ф. Тьонніс*, котрий відзначав, що *індустріальне суспільство* руйнує традиціоналістські взаємостосунки людей, засновані на сімейно-кланових зв'язках, душевній схильності, співпереживанні, замінюючи їх речовими відносинами та утилітарним розрахунком. Традиціоналістські зв'язки Тьонніс розглядав як духовні, а духовне визначав як культуру, протиставляючи їй цивілізацію.

Схожу позицію обстоював *Шпенглер*, визначаючи культуру як органічне, творче духовне на противагу цивілізації як утилітарному, технологічному, матеріальному. В дещо іншому аспекті цей погляд розвивав *Г. Маркузе*. Критикуючи сучасну цивілізацію за зростаючі масштаби відчуження, маніпуляції свідомістю і породження "одновимірної людини" масової культури, він проводив розрізнення культури і цивілізації. Культуру як "духовне свято" він протиставляв цивілізації як "сумній повсякденності", зорієнтованій на матеріальну вигоду і досягнення матеріального комфорту.

Зіставлення цивілізації і культури в усіх цих концепціях засновано на вузькому розумінні культури як сукупності цінностей вищої духовної творчості і водночас на вузькому витлумаченні цивілізації як системи різних технологій, що підвищують матеріальний добробут людей. Але в більш широкому сенсі, при розгляді цивілізацій як різних типів суспільства, культура і цивілізація неподільні. Кожна цивілізація характеризується своїм типом культури і властивою їй системою базисних цінностей. Сучасна техногенна цивілізація не становить тут винятку.

Зіставлення культури і цивілізації мало той позитивний аспект, що воно орієнтувалося на

критику негативних рис техногенної цивілізації та її культури. Критичний аналіз базисних вартостей цієї культури має особливе значення в наші дні у зв'язку з пошуком шляхів подолання глобальних криз, породжених прогресом техногенної цивілізації у XX ст.

У виробленні нових смисложиттєвих орієнтирів і пошуку нових стратегій цивілізаційного розвитку важливу роль може зіграти *діалог культур*, використання сучасною культурою досягнень традиційних культур. Різноманіття культур та їх взаємодія є умовою їхнього сталого розвитку. Натомість уніфікація і знищення культурного різноманіття імовірно спричинить звироднілість культур.

1. Антология исследований культуры. – Т. 1. Интерпретации культуры. – СПб., 1997. – 728 с.
2. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1979. – 175 с.
3. Библиер В.С. На гранях логики культуры. – М., 1997. – 342 с.
4. Вебер М. Избранное. Образ общества. – М., 1994. – 704 с.
5. Гегель Г.В.Ф. Феноменология Духа – М., 2006. – 444 с.
6. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М., 1972. – 350 с.
7. Иванов В. В. Чет и нечет. Асимметрия мозга и знаковых систем. – М., 1978. – 184 с.
8. Ионин Л. Г. Социология культуры. – М., 1996. – 278 с.
9. Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке. – М., 1998. – 784 с.
10. Кьеркегор С. Страх и трепет. – М., 1993. – 109 с.
11. Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М., 1983. – 512 с.
12. Лосев А. Проблема символа и реалистическое искусство. – М., 1976. – 320 с.
13. Лотман Ю.М. Избранные статьи. – Т. 3. – Таллин, 1993. – 495 с.
14. Межуев В. М. Культура и история. – М., 1979. – 200 с.
15. Ницше Ф. Сочинения в 2-х т., Т.1. – М., 1990. – 830 с.
16. Петров М. К. Язык, знак, культура. – М., 1991. – 328 с.
17. Рикер П. Герменевтика и психоанализ. Религия и Вера. – М., 1996. – 270 с.
18. Стёпин В.С. Философская антропология и философия науки. – М., 1992. – 188 с.
19. Тойнби А.Дж. Постижение истории. – М., 1991. – 736 с.
20. Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического. – М., 1995. – 624 с.
21. Флиер А.Я. Культурогенез. – М., 1995. – 128 с.
22. Фрейд З. Психология бессознательного. – М., 1998. – 400 с.

23. Фуко М. Слова и вещи. – М., 1997. – 472 с.
24. Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993. – 448 с.
25. Шпенглер О. Закат Европы. – Т. 1. – М., 1993. – 671 с.; Т. 2. – М., 1998. – 609 с.
26. Юнг К. Человек и его символы. – М., 1997. – 398 с.

REFERENCES

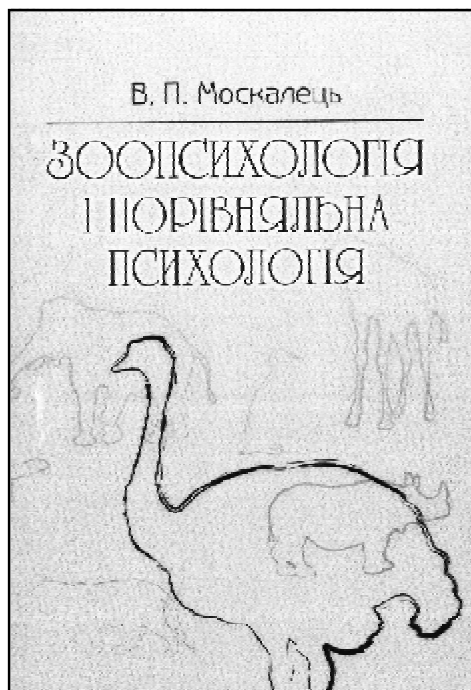
1. Antologija issledovanij kul'tury. – T. 1. Intjerprjettacii kul'tury. – SPb., 1997. – 728 p.
2. Bahtin M.M. Problemy poetiki Dostoevskogo. – M., 1979. – 175 p.
3. Bibler V.S. Na granjah logiki kul'tury. – M., 1997. – 342 p.
4. Veber M. Izbrannoje. Obraz obschjestva. – M., 1994. – 704 p.
5. Hegel G.V.F. Fjenomjenologija Duha – M., 2006. – 444 p.
6. Gurevich A. J. Katjgorii srjednjevjevoj kul'tury. – M., 1972. – 350 p.
7. Ivanov V. V. Chjet i njechjet. Asimmjetrija mozga i znakovyh sistjem. – M., 1978. – 184 p.
8. Ionin L. G. Sociologija kul'tury. – M., 1996. – 278 p.
9. Kassirer E. Izbrannoje. Opyt o chjelovjekje. – M., 1998. – 784 p.
10. Kjerkegor S. Strah i trjepjet. – M., 1993. – 109 p.
11. Levi-Stross K. Strukturnaja antropologija. – M., 1983. – 512 p.
12. Losev A. Probljema simvola i rjealisticcheskoje iskusstvo. – M., 1976. – 320 p.
13. Lotman J. M. Izbrannyje stat'i. – T. 3. – Tallin, 1993. – 495 p.
14. Mezhuiev V. M. Kul'tura i istorija. – M., 1979. – 200 p.
15. Nietzsche F. Sochinjenija v 2-h t. – M., 1990. – 830 p.
16. Petrov M. K. Jazyk, znak, kul'tura. – M., 1991. – 328 p.
17. Riker P. Gjermjenjevtika i psihoanaliz. Rjeligija i Vjera. – M., 1996. – 270 p.
18. Stepin V. S. Filosofskaja antropologija i filosofija nauki. – M., 1992. – 188 p.
19. Tojnbi A.D. Postizhenije istorii. – M., 1991. – 736 p.
20. Toporov V. N. Mif. Ritual. Simvol. Obraz. Issledovanija v oblasti mifopoeticheskogo. – M., 1995. – 624 p.
21. Fliyer A. Ja. Kul'turogenjez. – M., 1995. – 128 p.
22. Freud S. Psihologija bjessoznatjel'nogo. – M., 1998. – 400 p.
23. Fuko M. Slova i vjeschi. – M., 1997. – 472 p.
24. Heidegger M. Vremja i bytije. – M., 1993. – 448 p.
25. Spengler O. Zakat Evropy. – T. 1. – M., 1993. – 671 p.; T. 2. – M., 1998. – 609 p.
26. Jung K. Chjelovjek i jego simvolj. – M., 1997. – 398 p.

Переклад проф. Анатолія В. ФУРМАНА за виданням:

Стёпин В.С. Культура // Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд. – М.: Мысль, 2010. – Т.II. – 2010. – С. 341–347.

Надійшла до редакції 15.10.2014.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Москалець В.П.

Зоопсихологія і порівняльна психологія [текст] : підручник / В.П. Москалець — К. : Центр учбової літератури, 2014. — 200 с.

В підручнику висвітлено предмет, методи, поняття, положення, концепції, найбільш значущі відкриття в історії становлення і розвитку зоопсихології та порівняльної психології як споріднених галузей психологічної науки. Показано, що основним утворенням психіки людини, яке істотно відрізняє її від психіки тварин, є свідомість. Розкрито психологічні аспекти всіх рівнів відображення і адаптації тварин: таксисів і тропізмів, інстинктивної поведінки, навчання, інтелектуальних актів, – та їх комунікації. Важливою складовою цього навчального видання є розділ, присвячений “лінгвістичним проектам” – цілеспрямованому навчанню тварин людській мові. Результати цих проектів показують, що між психікою людини і тварин немає “прірви” – радикальних якісних відмінностей, а є лише істотні відмінності різних рівнів психічної організації. Положення підручника ґрунтуються на значному масиві фактів, одержаних експериментально та шляхом спостережень.